

УДК 94(092)(477)“1890/1920”

С. Г. Іваницька

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ЯК «ЗНАЧУЩИЙ ІНШИЙ» У СВІТОСПРИЙМАННІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА (1890–ТІ – 1920–ТІ РОКИ)

Розглядається взаємозв'язок постатей М.П. Драгоманова та С.О. Єфремова крізь призму концепту «значущий Інший», запропонованого Г. Салліваном. Реконструйовано образ М.П. Драгоманова в сприйнятті останнього і доводиться, що в творчому доробку та політичній діяльності Єфремова драгоманівський «слід» є надзвичайно виразним.

Ключові слова: С.О. Єфремов, М.П. Драгоманов, «значущий Інший», образ, світосприйняття.

Сергій Олександрович Єфремов (1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. – 1939, Ярославль) – постать яскрава і неординарна навіть в зоряній плеяді «Молодої України» на межі ХІХ–ХХ ст. С.О. Єфремов стрімко пройшов в науці філології шлях від літературного критика до творця першої фундаментальної «Історії українського письменства», від журналіста – до академіка Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), в політиці – від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії (Української партії соціалістів-федералістів), а в початковий період Лютневої революції – заступника голови Української Центральної Ради [1, с.206]. Людина напрочуд цілісна, безкомпромісна, він не визнавав подвійних стандартів у житті і творчості, не відокремлював у своїй громадській діяльності мораль від політики, завжди ставив культурні та етичні цінності вище політичної «злоби дня». Нещодавно С.О. Єфремов масштабно «повернувся» в суверенну Україну, зайнявши гідне місце в «пантеоні національних героїв». Праці та ідеї С.О. Єфремова інтенсивно інтегруються в інтелектуальний простір посткомуністичної гуманітаристики, активно функціонують у національній історичній пам'яті.

Тривалий час вивчення політичних поглядів та наукових здобутків С.О. Єфремова можливо було лише в діаспорі (П. Голубенко, Ю. Бойко, Г. Костюк, Г. Грабович). У незалежній Україні легітимізація постаті С.О. Єфремова розгорнулася лише після його офіційної реабілітації в 1989 р. На той час, крім оригіналів праць самого С.О. Єфремова та мемуарів його сподвижників і опонентів, що зберігались у спеціальних сховищах бібліотек, статті академіка А.Ю. Кримського з нагоди обрання С.О. Єфремова в ВУАН (1923) та списку його основних праць, інших достовірних друкованих матеріалів практично не існувало. З середини 1990-х рр. активізувалися зусилля дослідників по «збиранню» спадщини С.О. Єфремова: перевидано з коментарями і передмовами його основні наукові праці, щоденники, мемуари, епістолярій; під керівництвом В.Ф. Верстюка в Інституті історії України реалізується проект «Сергій Єфремов: Публіцистика революційної доби (1917-1920): Документи і матеріали» (2009). Статистичний аналіз тематики українських дисертацій доводить, що особистість С.О. Єфремова викликає сталий інтерес дослідників: спочатку, у кандидатській дисертації І.Б. Гирича «Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко)» (1995) – як одна з постатей в оточенні М.С. Грушевського. Надалі вивченню творчості С.О. Єфремова присвятили свої дисертації філологи Ж.В. Колоїз (1996); С.Г. Приколота (1997); Л.В. П'яста (1998), М.Г. Чернописький (2001), О.В. Меленчук (2010), політолог Н.Р. Бойко (2009), історик О.А. Лебедева (2009). На матеріалах творчості Є.Х. Чикаленка та С.О. Єфремова досліджується мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (Н.В. Мазур), мовні засоби публіцистики (Л.В. Супрун). У Черкасах регулярно проводяться «Всеукраїнські Єфремівські читання», в Києві – ювілейні конференції (остання – в 2006 р., до 130-річчя народження академіка). Існує літературна премія ім. С.О. Єфремова (від недержавних організацій). Після «Помаранчевої революції» в Україні за підтримки державних структур відбувався процес канонізації особи і творчості С.О. Єфремова, про що свідчить видання экс-президентом В. Ющенком Указу №521 «Про вшанування пам'яті Сергія Єфремова» від 15 червня 2006 р., поява спеціалізованих бібліографічних покажчиків з метою популяризації творчості С.О. Єфремова, студентські науково-практичні «Єфремівські читання» (2006 р.) у вишах...

Дослідники висловлюють різні точки зору стосовно специфіки політичного світогляду С.О. Єфремова. Так, І.Б. Гирич називає Єфремова «діячем консервативного центристського типу, який не поділяв радикальних поглядів на українську справу» [3]. Є.С. Соловей, погоджуючись загалом з тим, що погляди Єфремова сформувалися значною мірою під впливом російського легального народництва (М.К. Михайловський), підкреслює, що все ж таки визначальними факторами його політичної соціалізації були «українська художня література, Драгоманов, і вже тоді – російська критика, публіцистика та література» [3, с.6]. Нарешті, О.Є. Музичко, оглядаючи опублікований епістолярій діячів єфремівського покоління, висловлює жаль з приводу того, що «видатним українцям Є. Чикаленку, А. Ніковському, В. Винниченку та С. Єфремову забракло відповідних здібностей, або в їх душі перемогли старі комплекси, набуті ними ще у молоді роки під час виховання в російсько-імперській системі освіти», щиро вважаючи, що «сама ця обставина заклала основи поразки українського національного руху у 1920 р.» та докоряючи, що всі вони «...тією чи іншою мірою поділяли утопічний погляд на майбутнє України у складі демократичної Росії та, відповідно, ненавиділи незалежників і західників М. Міхновського, Д. Донцова – українців-провидців,

які цілком вірно аж до сьогодні намітили загрози для України від такого союзу» [4, с.218]. З поля зору рецензента чомусь випадає той факт, що це покоління сформувалося під знаком драгоманівських алгоритмів і іншим чином мислити просто не могло (*Більш детальний історіографічний огляд новітніх праць, присвячених С.О. Єфремову, див. [5; 6]*).

Відзначимо, що запропонована увазі читача стаття не ставить на меті створення панегіричних образів двох видатних «конструкторів» української нації, хоча й писана в рік чергових ювілеїв – 170-річчя з дня народження М.П. Драгоманова (1841-1895) та 135-річчя з дня народження С.О. Єфремова (1876-1939). Не має вона своєю ціллю й з'ясування двосторонніх контактів двох діячів. Факт особистого знайомства відсутній, факт обопільного листування – також. Адже коли М.П. Драгоманов уже завершував свій шлях, С.О. Єфремов тільки-но «ставав на дорогу». Але тривкий духовний зв'язок між цими особистостями все ж таки існував. Цікаво, що і найбільш далекоглядні сучасники вбачали майбутнє місце молодого С.О. Єфремова в ієрархії модерного «українства» саме поряд із Драгомановим. Так, Є.Х. Чикаленко, меценат, видавець газети «Рада», у листі 1903 р. до журналіста, який тільки-но починав своє сходження, прогнозував: «... на Вас лежить велика місія. Ваше ім'я має стояти поряд з Драгомановим, Франко, у Вас для цього є всі дані» [7, с.36]. Для самого ж С.О. Єфремова все свідоме життя Драгоманов був тим «значущим Іншим», під покровом ідей якого й сформувалися його політичний світогляд, етичні заповіді, дослідницькі канони. Та й в цілому особистість М.П. Драгоманова, як і творчість Т.Г. Шевченка, і міф Кирило-Мефодіївського братства, є елементом символічної тріади в формуванні ідеології української ліберально-демократичної партійної еліти початку ХХ ст., підставою континуїтету в ході реалізації «українського проекту». Історіографічний аналіз праць, присвячених рецепції ідей М.П. Драгоманова у свідомості сучасників та нащадків, «діадохів» та опонентів, у дискурсі «інтелектуальної історії» містить ґрунтовна монографія А.М. Круглашова [8, с.18,21-23]. Щоправда, позиція С.О. Єфремова щодо інтерпретації драгоманівської спадщини не стала предметом спеціальної уваги автора.

В контексті теоретичних конструкцій «соціології знання», спираючись на міждисциплінарний підхід, розглянемо взаємозв'язок постатей М.П. Драгоманова та С.О. Єфремова. Домовимося спочатку щодо термінів. Термін «значущий Інший» (significant Other) введено у науковий обіг в 30-х рр. ХХ ст. американським психіатром Г. Салліваном. Поняття «значущого Іншого» набуло вжитку у значенні референтної особи, що впливає на формування ідентичності суб'єкта, його поведінку та засвоєння певних соціальних і ціннісних орієнтацій. Крім того, під «значущим Іншим» також розуміється особа, що здійснила значний вплив чи призвела до певних змін індивідуальності даного суб'єкта. Відповідно до концепції відомого філософа, соціолога, соціального психолога Дж. Міда, поняття «узагальнений Інший» охоплює всезагальні цінності і стандарти поведінки групи, яка формує у членів цієї групи індивідуальний Я – образ. Індивід у процесі спілкування ніби стає на місце іншого індивіда і бачить себе іншою особистістю. Це усвідомлення «узагальненого Іншого» розвивається через процес «прийняття ролі» і «виконання ролі». У історичних та політичних науках, на відміну від медицини, психології чи соціології, ці поняття вживані здебільшого у метафоричному сенсі, що не передбачає строгого дотримання їхніх первинних значень. Показово, що, на думку філософів, «жодна з наявних теоретико-методологічних позицій не може, використовуючи лише власні засоби, прийти до безсумнівного визначення Іншого як умови пізнання та комунікації». Тому необхідно застосовувати інтегративний підхід, поєднуючи методологічні здобутки різних концепцій на підставі ідей загальноонтологічної первинності іншої особи, розрізнення аспектів застосування поняття «Інший» (термінологічний, змістовний, генетичний, функціональний) та аспектів прояву іншості (емпіричний Інший, «Інший в мені», значущий Інший, «узагальнений» Інший), а також ідеї засадничості міжособової взаємодії» [див.: 9, с.16].

З точки зору прихильників епістемологічного конструктивізму А. Шюца, Т. Лукмана, П. Бергера людина набуває статусу особи через соціалізацію, яка передбачає єдність внутрішнього саморозвитку та зовнішнього визнання. Формування особи відбувається завдяки засвоєнню людиною певних зразків поведінки, стереотипів, знань, яке відбувається через різні механізми: «переймання-від-іншого», типізацію, виховання, освіту та ін. Але в усіх випадках виняткову роль грають так звані «значущі Інші». Найважливіші функції значущих Інших – це активізація структури «Іншого в мені», формування «узагальненого Іншого» (образу суспільства) та надання недосвідченій людині форм знання, в яких оформлюється досвід [див.: 9, с.13]. «Конструювання дійсності», на думку соціологів, неможливе без «значущих інших» – обмеженої кількості близьких і важливих для нас людей, реальні чи уявні діалоги і взаємодія з якими (та й саме існування їх) дозволяє нам орієнтуватися в житті, усвідомлювати нашу значимість і місце в світі, оцінювати свої і чужі вчинки, наполягати на певних цілях і цінностях. Зрідка в наше життя вриваються нові «значущі Інші» – ті, хто перевертають наше життя і асоціюються з новим його етапом, дозволяють переосмислити і розставити більш переконливі віхи між новими «до» і «після», постають «вожатими по новій реальності» [10, с.254]. До таких людей, безумовно, належав М.П. Драгоманов. І це стосується не тільки випадку самоусвідомлення С.О. Єфремова. «Значущим іншим» М.П. Драгоманов був і для М.І. Павлика, і для І.Я. Франка, і для М.С. Грушевського, і для П.Я. Стебницького, і для Б.О. Кістяківського... Але у кожного з них був «свій» М.П. Драгоманов, а коли враховувати й зміну соціально-політичної кон'юнктури – то у кожного з них був і «різний» М.П. Драгоманов для «різних потреб».

Психолог А.В. Петровський пропонує вісім моделей «значущого іншого». Перша позиція – це «кумир», тобто «хтось, найбільш емоційно привабливий, обожнюваний, незаперечно авторитетний, але той, що,

можливо, не має при цьому скільки-небудь значимого інституціонального статусу» [11]. Згідно з цією моделлю, статус М.П. Драгоманова у візії С.О. Єфремова відповідає образу «кумира».

Джерелами для реконструкції образу М.П. Драгоманова в сприйнятті С.О. Єфремова послуговували, насамперед, спогади, щоденник, листування, публіцистика та наукові твори останнього. Свого часу С.О. Єфремов, коментуючи «Щоденник» Т.Г. Шевченка, наступним чином ранжував джерела особистого походження: «От хронік, од мемуарів, що звичайно їх писано буває геть-геть згодом після подій, про які трактують, діаріуші одрізняються тим, що ловлять події, мовляв, на гарячому вчинку, по свіжому зафіксують їх слід і через те, дарма що звичайно бувають занадто суб'єктивними, подають матеріал ваги неціннісної...Надзвичайно цінні як матеріал біографічний, діаріуші визначних людей разом з тим одбивають тріпотіння часу, обличчя сучасності...»; в них, вважав Єфремов, одбивається «частка духу» самого автора далеко краще, ніж в творах, до друку призначених [12, с.254-281]. Таким чином, сам Єфремов стосовно пріоритетності та інформативності особистих джерел наголошував на первинності саме щоденних записів.

Теоретики «соціології знань» твердять: «Моє минуле в моїй пам'яті, і хоча я не зможу відновити його у всій повноті, все одно це більше, ніж інший може сказати про нього. Але це «краще знання» самого себе вимагає рефлексії» [10, с.52]. Індивід не надасть сенс своїй біографії доти, доки той досвід, який зберігається в його свідомості, не стає «застиглим в пам'яті як незабутня і визнана сутність» [10, с.113]. І тому мемуари Єфремова «Про дні минулі» (писані в липні 1920 – квітні 1921 р.) [13] – не менш цінний «документ життя» щодо реконструкції його світогляду, ніж щоденник або епістолярій. Згадуючи семінарське буття, С.О. Єфремов свідчив, що «жив...більше в світі ідей, між книжками, літературними інтересами переважно. Широкий і принадний то був світ, і приязно тяг він мене до себе» [14]. Автор власноруч ретельно відтворює первинний та вторинний етапи соціалізації, детально зупиняється на його факторах (агентах), аналізує процес набуття української національної ідентичності, викликаючи в пам'яті «любі, дорогі тіні минулого» своїх «значущих Інших», підсумовуючи, що «не померли в нас, що нових дожили часів, їхні впливи, ті наслідки невмирущі їхнього життя, трудного, неспокійного...» [14].

Своїх сучасників С.О. Єфремов сприймав по-різному, і це чітко відбилосся в мемуарах. В соціальній реальності повсякденного життя знаходилися ті «Інші», з якими він часто й інтенсивно взаємодіяв в ситуаціях віч-на-віч («моє коло»): в 1890-ті рр. це був гурток молодих публіцистів, що групувався навколо члена Старої громади О.Я. Кониського (В.М. Доманицький, В.Ф. Дурдуківський, О.Г. Лотоцький, Ф.П. Матушевський). На іншому полюсі реальності, в термінах «соціології знання», були «вкрай анонімні абстракції, які за самою своєю природою ніколи не можуть стати доступними взаємодії віч-на-віч...» [10, с.58-60] (такими, з деякою мірою умовності, в ту добу щодо Єфремова можуть вважатися представники російської культури – М.К. Михайловський, М.Є. Салтиков-Щедрін, Г.І. Успенський, В.Г. Короленко, А.П. Чехов, М.О. Добролюбов, М.В. Шелгунов, А.М. Скабичевський та українські автори – І.С. Нечуй-Левицький, І.Я. Франко, А.П. Свидницький, книжками яких юнак зачитувався). Найбільший та безпосередній вплив на формування суспільно-політичних поглядів С.О. Єфремова мали діячі українства В.Б. Антонович, О.Я. Кониський, Т.А. Зіньківський, з 1900-х рр. – Б.Д. Грінченко. І все ж таки роль М.П. Драгоманова у «дозріванні» світогляду Єфремова була особлива. Це була роль «інтелектуала», «експерта, експертиза якого не є бажаною для суспільства в цілому», роль «людини знання», навколо ідей якої творився світ політики молодого С.О. Єфремова та усього «його кола», відбувався третій, передостанній рівень легітимації одержаного «знання» [10, с.205].

Перша виразна згадка в споминах про «значущого Іншого» – відгук Єфремова щодо оцінки М.П. Драгомановим документу наддніпрянців-младогромадовців «Profession de foi молодих українців», опублікованого в галицькій газеті «Правда» в 1893 р. Як уявлялось Єфремову, останній в своїх нотатках – «Слівце з поводу «Profession de foi молодих українців» (журнал «Народ», 1893, №23, 24) – «досить суворо спиняється на цій спробі дати основи українського світогляду – і, звичайно, в його терпких увагах чимало рації». На відстані років С.О. Єфремов зважується, нарешті, на заочну дискусію з своїм «кумиром»: «Одного тільки не знав, певне, він, – що це була перша спроба юнаків усвідомити собі життя й свої до нього обов'язки, ... все-таки було дещо цінне в тому нашому символі віри, – а саме, віра в живі творчі сили нашого народу та ідеалістичне бажання служити йому. ... І багатьох з нас ця дорога привела якраз туди, де стояв і наш суворий, але навчений вже життям і досвідом критик, – вже й тоді, а надто потім, – наш спільний учитель. І тим більше, що за цим теоретичним ісповіданням віри починала ставати вже й практична робота багатьох із нашої молоді громади на ниві, поки що, письменства та науки» [15].

Друга значуща згадка про Драгоманова пов'язана з сюжетом, присвяченим О.Я. Кониському. Знайомство з ним відбулося в 1893 р., і Єфремов швидко зараховував себе до його стійких прибічників. В очах «кониськівців» О.Я. Кониський поступово набував, як видається, статусу «Узагальненого іншого». В той же час Єфремов у ньому «бачив не тільки вчителя, а й особисто дорогу людину» [14]. «Пам'ятаю, що мене з перших же зустрічей з Кониським боляче вразили його гострі і, мені здавалось, несправедливі нападки на Драгоманова та Франка. Франка я вже знав добре і любив як письменника; Драгоманова знав менше, з старих його праць тоді читав я тільки передмову до повістей Федьковича, але його гострі статті, які випадком стрівав я в «Народі», викликали в мені палючу цікавість і надратовували, сказав би я, на той здоровий і пожиточний дух критицизму й аналізу, який мимоволі захоплює, хоча б з ним і не погоджувався. В

усякому разі, ця постать мало мені тоді знана, і тоді вже мене дуже цікавила». С.О. Єфремов опинився в ситуації конфлікту лояльностей, прихильності «Узагальненому Іншому» та відданості «Значущому іншому». Але той факт, що М.П. Драгоманов, вірогідно, виглядав з емігрантського далека в очах молоді передусім як ідеолог та теоретик, швидше шанована абстракція, ніж жива людина з її перевагами та недоліками, а невгамовний, доступний до спілкування О.Я. Кониський успішно грав роль організатора та інструментального лідера, колізія ця знайшла відносно безболісне вирішення. Єфремов пояснив для себе цей конфлікт лояльностей та переформулював його в конструктивному сенсі: «Явна несправедливість тільки викликала була спершу незрозуміння і якість боляче різнула по серцю, а потім я почав вишукувати твори зганьбованих письменників, щоб самому перевірити те, що чув. І незабаром гострий розум Драгоманова в його давніх статтях з «Вестника Европы» захопив мене цілком, читання революційних виданнів освітло роллю Драгоманова в історії визвольного руху взагалі...» Так «...на цьому пункті я цілком свідомо і рішуче розійшовся з своїм учителем в українстві, за якого вважаю Кониського, і запрохав на вчителів і його антагоністів. По кількох розмовах, в яких я вже міг опонувати Кониському на підставі перечитаного, ми взагалі якимось перестали на цю дразливу для обох нас тему говорити, і ідейно я все більше схилився до його супротивників. Але це не заважало мені додержати найкращих стосунків до Олександра Яковлевича, не вважаючи на всю його нетерпимість на цьому пункті. Я не тільки не розійшовся з ним, як це зробило багато його колишніх прихильників, сходявся все ближче, і мені здавалося, що й він до мене ставився цілком по-приятельському, як старий товариш, і якимось незгода наша не порвала тих дружніх стосунків. Мабуть, він угадував мої почуття, бо щодо себе я ніколи не почував у його тієї нетерпимости, на яку нарікали часом люде» [14]. Хоча Єфремов відверто зізнавався, що йому більш до душі в громадських справах була «тверда, стримана принципіальність Драгоманова», ніж схильна до компромісів натура Кониського [14].

С.О. Єфремов присвятив Драгоманову чимало статей (Драгоманов і Тургенєв // Літературно-науковий вістник, 1902, кн. 1; Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова // Нова Громада. – 1906. – №6; М.П. Драгоманов. Биографическая справка // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. 6; Один з нездійснених планів Драгоманова (Замітка)// Наше минуле, 1918, №3 та ін.), нариси у газеті «Рада» за 1908 р. (Апостол правди і науки; Драгоманов і Єврейська справа; Короленко про Драгоманова), за 1909 р. (Пам'яті М. Драгоманова; Політична спадщина Драгоманова), за 1916 р. (Пам'яті М. Драгоманова)... Деякі нині передруковано в ювілейному драгоманівському збірнику [16, с.431-434,469-471]. Долучився в газеті «Рада» (Коло Драгоманова, 1912; Нові матеріали про «Вольное слово», 1914) та журналі «Украинская жизнь» (О том, что было и чего не было, 1915, №№10-12) до полеміки між В. Богучарським і Б.О. Кістяківським з нагоди видання Драгомановим газети «Вольное слово» як органа Земського Союзу. Згодом Єфремов власноручно уклав збірку зі своїх друкованих та недрукованих праць про Драгоманова, що зберіглася у відділі рукописів Інституту літератури НАНУ [17, с.720].

Сплеск зацікавлення політичною спадщиною Драгоманова у середовищі ліберально-демократичної опозиційної еліти принесла з собою перша російська революція. В 1906 р. місію, виконану Драгомановим в еміграції, Єфремов розцінив як «поворотний пункт в історії розвитку української ідеї, а також політичної думки в Росії в цілому» [18, с.158]. Як надзвичайно своєчасне, вітав видання в 1905-1906 рр. в Парижі на кошти «українців-демократів» (значну частину коштів надав Є.Х. Чикаленко) двотомного російськомовного «Собрания политических сочинений М.П. Драгоманова» за ред. П.Б. Струве та з ґрунтовною передмовою Б.О. Кістяківського. Вважав, що в роки першої російської революції ці праці набули особливої актуальності: «Перечитуючи блискучі, повні глибокого змісту і практичного політичного розуму твори Драгоманова, думаєш іноді, що вони написані просто вчора та фарби на них не встигли ще вилиняти» [18, с.158]. Тут принагідно слід згадати його полеміку – на початку 1905 р. очну [16], в 1906 р. – заочну [18, с.159-162] з Б.О. Кістяківським, членом загальноросійського «Союза освобождения», видатним теоретиком права, з приводу інтерпретації драгоманівської спадщини, та критику І.Я. Франком єфремівської візії політичної програми Драгоманова [20, с.423-438].

В постреволуційний період С.О. Єфремов неодноразово повертався до аналізу творчості М.П. Драгоманова. Заслуговує на увагу його робота «3 громадського життя на Україні» (написана в серпні 1907 р. і призначена для українського читача, з цензурних міркувань була спочатку опублікована в журналі «Русское богатство», видана українською мовою в Петербурзі в 1909 і 1910 рр., конфіскована цензурою; перевидана російською в 1916 р. у видавництві «Речь»; окремими виданнями вийшла українською та німецькою мовами). Характеризуючи «незабутнього в історії українського руху» Драгоманова як мислителя, «вихованого на ідеях Кирило-Мефодіївського братства і на останніх висновках західноєвропейської соціальної науки (Прудон, Бакунін), людини з глибоким критичним розумом і видатним публіцистичним талантом», зазначив, що той зумів «вдало поєднати федералізм братчиків із новітніми ідеями західноєвропейського соціалізму» [21, с.20]. Суттєвою у світогляді М.П. Драгоманова для С.О. Єфремова була ідея гуманного, демократичного соціалізму, що поєднувала у собі цінності лібералізму і соціальну справедливість, а також те, що йшов він до цієї мети як представник свого народу, проповідуючи «космополітизм в цілях, націоналізм в шляхах і засобах» [21, с.20]. Захоплюючись Драгомановим, уподібнював його «сміливому садівнику, який умілою рукою прищепив українську гілку до стовбура загальнолюдського розвитку та долучив український рух до європейських визвольних течій», змусивши рахуватися з «українством» як серйозною суспільною силою навіть тих, хто звик з насмішкою або зневагою

ставитися до визвольних прагнень пригноблених народностей [21, с.20]. Щодо проблеми тактики, схилився до формули М.П. Драгоманова: не революція – а еволюція, революція ж – як явище тимчасове і одиночне, як одна з форм загальної еволюції; приєднався до його думки про те, що «ніколи і ніде докорінна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного прогресу», тому неминуха завзята боротьба, аж до збройних повстань трудящих мас за здійснення своїх вимог, але все ж віддавав перевагу «мирній діяльності для суспільного прогресу» [21, с.19].

В 1910 р. в ювілейній статті «Пам'яті Драгоманова» («Рада», червень, №29) сформулював узагальнене бачення місця і ролі свого «кумира» в історичному поступі новітнього українства: «...один з найвизначніших діячів українського національного відродження», метою якого було «політичне і національне освідчення земляків по всіх частинах української землі». Акцентував на «творчому синтезі» в політичній програмі Драгоманова, відзначаючи його «великий вплив ... на сучасне покоління». Наголошував, і цей наголос не був випадковим в умовах столипінського режиму (так, у січні 1910 р. уряд П.А. Столипіна заборонив створення національних (у тому числі і українських) товариств, клубів, видання газет рідною мовою) та сплеску імперських асиміляторських тенденцій, що, незважаючи на «тяжке моральне емігрантство», Драгоманов «працював, вірив і надіявся...» [16, с.431-433].

С.О. Єфремов підкреслював, що в результаті сприйняття українською інтелігенцією драгоманівських ідей «українство» стало сприйматися не як протиставлення загальнолюдських цінностей, під якими зазвичай малися на увазі ідеали «общеруськості», і не як підлеглий додаток до загальноросійського, а отримало, нарешті, самостійну цінність. «Загальнолюдський зміст впливається в українські форми», – так трактував він провідну драгоманівську тезу щодо національного поєднання в діяльності української інтелігенції космополітизму, націоналізму і загальноросійських тенденцій [22, с.40].

У 1911 р. опублікував свою головну працю – «Історію української літератури» (останнє прижиттєве видання – 1923-24 рр.). де розглядав у суспільно-політичному контексті літературний процес на Україні як «історію ідей», провідними з яких вважав три: соціальної справедливості, національного визволення і народності. Сторінки «Історії...», присвячені «кумиру», є квінтесенцією єфремівського «образу» М.П. Драгоманова. Деякі рядки можна також сприймати й як самопрезентацію автора тексту: «Визначний учений, ніколи він не міг замкнутися в рямці суто наукової роботи й коли йому дорікали, що він за біжучими справами нехтує своєю спеціальністю, історією, то він відповідав, що йому більше до душі творити історію, – і він справді творив її, творив не кабінетним робом, а як діяльний учасник і борець за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі» [23, с.464]. За його словами, М.П. Драгоманов «був характерним продуктом нових часів пошевченкової вже доби», перейшов «досить довгу й характерну еволюцію в своїх поглядах на українське письменство», і рік 1876-й стоїть «граничним стовпом між його початковими... «українофільськими» поглядами й пізнішими, щиро вже українськими». Щодо літератури, «в справах мистецтва Драгоманов стояв на позиції дійсності, тобто реалізму», і «погляд на службову роль письменства лишивсь у нього без одміни», руйнував «вузьке самовдоволення та поклони перед «національними святошами». Для Єфремова було очевидно, що «для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко» [23, с.464-465].

С.О. Єфремов цінував у ньому «глибокий творчий розум» синтетичного характеру [23, с.464], вбачав у Драгоманова, цього «анархіста Прудонівського типу» та космополіта, одночасно прояви державництва, називаючи «націоналістом у найкращим цього слова розумінні» [23, с.465]. Оцінки Єфремова суголосні, як видається, сучасному розумінню світогляду Драгоманова як синтетичного, плюралістичного та гармонійного [24, с.14].

У квітні 1917 р. Єфремов стверджував: соціалізм і національне питання на Україні нерозривні; з часів М.П. Драгоманова слово «радикал» фактично означало «соціаліст» [25]. Прихильність драгоманівським ідеалам задекларувала в дні Лютневої революції оновлена за його ініціативою УДРП, не випадково прийнявши в червні 1917 р. нову назву: «Українська партія соціалістів-федералістів».

Під час першої навали більшовиків на Київ (січень – лютий 1918 р.) С.О. Єфремов в категоріях драгоманівського конституціоналізму поділив владу на дві категорії. Одна, за його словами, «...служить людині, друга приневолює людині собі служити. Одна творить нові форми на життєвих підвалинах, друга робить карколомні експерименти та вдовольняє свої примхи. Одна стоїть на моральному авторитеті, друга шукає собі підпори на вістрях штиків...» У травні 1920 р., в період Директорії УНР, оприлюднив своє бачення ідеальної влади: «Найперше завдання добре організованої держави власне в тому й лежить, щоб власть якомога менше почувалася, щоб регулятором стосунків був не зовнішній примус, а саме громадське почуття обов'язку й повинності перед державою, те самообмеження, з якого виростає і воля особиста, і вольності громадянські» [цит. по: 26].

В 1920-ті рр. в низці праць Єфремов принагідно знову згадує про Драгоманова. В 1925 р. у розвідці про В.Б. Антоновича цитує декларацію київських громадянців «Одкритий лист з України» (Правда, 1873, ч. 19), в якому провідними були ідеї рівноправності народностей, федералізму, соціально-політичної свободи та народоправства, та ініціативу і редакцію якого дав Драгоманов [27, с.711]. В 1926 р., оглядаючи історію української книги в межах Російської імперії, детально зупиняється на закордонній місії свого «кумира», коментуючи: «Як у «Громаді» маємо статті та програмові і практично українські теми, так у російських брошурах Драгоманова знайдемо одгук мало не на всі визначні події російського життя» [28, с.166]. В 1900-ті рр. й сам Єфремов вчиняв так само, в російськомовних виданнях («Киевская старина», «Русское

богатство», «Сын Отечества», «Киевские отклики», «Киевские вести», «Киевская мысль», «Русские ведомости», «Голос минувшого», «Украинская жизнь» і др.) звертаючись до загальноімперської аудиторії з метою пропаганди «українського питання». Єфремов підкреслював, що «українська публіцистика Драгоманова мала «величезне значення та вплив на формування політичної думки на Україні», бо на «Громаді» й інших його творах виховався «ряд українських поколінь, і в історії української громадської думки цей женецький епізод нашого видавництва, незважаючи на його недовгий час, займає виключне становище» [28, с.167]. В 1927 р. в некролозі, присвяченому В.К. Дебагорію-Мокрієвичу, схвально відзначав, що той цілком прийняв драгоманівську програму та обороняв її автора проти російського марксиста Л.Г. Дейча; факт «зближення» цього революціонера-народника 1870-х рр. зі своїм «кумиром» пояснював як «принципальним федералізмом перших народників», так і «чисто практичними вимогами» спілкування з українською людністю [29, с.718].

В добу українізації 1923-1929 рр. в потаємному «Щоденнику» Єфремова неодноразово зустрічається ім'я Драгоманова. Там є згадки про те, як то було «із часів Драгоманова» – о, це єфремівське неповторне відчуття історичного часу (!), про листування з одним із перших марксистських біографів Драгоманова – Д. Заславським, про ювілейне засідання ВУАН на честь Драгоманова, про спогади Дебагорія-Мокрієвича, присвячені Драгоманову, про улюблене словечко Драгоманова («побачимо»), нарешті, пунктирно – щодо ієрархії імен в Київській громаді: Антонович, Драгоманов, Житецький...» [30, с.67,85,10,118,248,432,490,561,765,475]. І далі, розгорнуто, виражено, сумарно, в 1927 р. в урочистій промові на ювілей М.В. Лисенка: «Покоління Лисенка багато славних дало Україні. Ось вони проходять перед нами... Муж совіта і розума – Антонович, голос совісті нашого громадянства – Драгоманов, глибокий синтетик – Житецький, лицар практичної роботи – Рильський, людина праці і незламної енергії – Кониський, діячі художнього слова – Нечуй, Старицький, Мирний, творці українського театру – Кропивницький, брати Тобілевичі, Заньковецька... Дійсно блискуча плеяда талантів, сил, міцних та дужих індивідуальностей» [30, с.486].

Таким чином, з перспективи сучасних теорій конструювання соціальної реальності важливу роль у світосприйнятті С.О. Єфремова на протязі життя грала постать М.П. Драгоманова. Індивідуальний єфремівський варіант філософії «української ідеї» сформувався в епоху війн і революцій, зіткнення ідей націоналізму і комунізму, принципів традиціоналізму і модернізму, прагматизму та ідеалізму. У його світогляді при домінуючих впливах М.П. Драгоманова та В.Б. Антоновича своєрідно синтезувалися ідеї політичного і національного визволення, соціалізму і лібералізму, віра в можливість справедливого соціального порядку і ефективність еволюційних методів боротьби. Під впливом історіографічних концепцій М.С. Грушевського та логіки «живого життя» у поглядах С.О. Єфремова в 1905-1920 рр. історичні формули народництва органічно поєдналися з ідеєю набуття Україною суверенітету (або у формі широкої національно-територіальної автономії, або у формі незалежної держави). В його «історії життя» проявилася типова для українського народництва лінгвоцентрична модель розвитку. Центральними елементами ідейного арсеналу С.О. Єфремова були категорія «народності», культ рідної мови, ідея самостійності і самобутності української історії, методологічною ж базою наукових досліджень – позитивізм. Енергію свого таланту він присвятив проекту конструюванню модерної української нації, одним зі «стовпів» якого було в його розумінні селянство, а іншим – «національно-свідома» інтелігенція всіх рівнів, з провідною роллю інтелектуалів. В якості критика заявляв себе послідовником поглядів М.П. Драгоманова про «народоправство» і «розумне побутове писання», спрямовуючи на початку ХХ ст. свій полемічний запал проти новонародженого українського модернізму та вимагаючи від літератури «служіння народу». Таким чином, в творчому доробку та політичній діяльності Єфремова драгоманівський «слід» є надзвичайно виразним.

В наш час фахові історики, виступаючи в щоденній періодичній пресі в ролі популяризаторів спадщини цього видатного діяча українства, фактично актуалізують та ретранслюють драгоманівські ідеї у свідомості сучасного українського суспільства. Так, наприклад, В.М. Бойко, торкаючись проблеми «С.О. Єфремов та влада в умовах революційної дійсності 1917-1920 рр.», переконливо резюмує, що той «звик почувати себе людиною сторонньою щодо влади... На практиці від початку революції С. Єфремов намагався поєднати підтримку нової влади, що спирається на народну довіру, з традиційною опозицією до влади як силової інституції...» [26]. Політичний оглядач С. Федака, перерахувавши нещодавно виданий «Щоденник» Єфремова, також звернув увагу на стабільно-критичне, незалежно від кольору влади, сприйняття її Єфремовим: «...тема опозиції була найбільшю для Єфремова (як і для нас зараз)...Подібна до Єфремова людина просто не могла не бути знищена більшовицьким режимом. Але чи довго прожив би такий безкомпромісний критик у наші дні? Хто зна» [31]. Не випадково М.А. Славінський в еміграції, у 1930-му лиховісному році, коментуючи сфальсифікований процес «Спілки визволення України», лідером якої сталінські слідчі злочинно зробили академіка С.О. Єфремова, підкреслював: в очах радянської влади усі сорок п'ять учасників процесу – це «ідеологічна голівка українського народу, яку треба знищити»; але, всупереч очікуванням, цей процес засвідчив, що «...такі люде, як...Єфремов, страху не знають» [32, с.1-2].

Можливо, для «загубленої української людини» (вислів М.І. Шлемкевича) постать Сергія Єфремова теж стане тим «значущим Іншим», символічним «вожатим по новій реальності», що допоможе здолати кризу ідентичності, й надати моральні орієнтири дезорієнтованому перед викликами ХХІ ст. та наступом авторитаризму суспільству.

Джерела та література

1. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Ефремов С.А. / С.Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия / Редколлегия: В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др. – М. : РОССПЭН, 1996. – 800 с.
2. Гирич І. Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – №3. – С.43-47.
3. Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Єфремов С. Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наукова думка, 2002. – С.5-16.
4. Музичко О.Є. Рец.: [Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902-1929 роки; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903-1928 роки; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908-1921 роки] / О.Є. Музичко // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.216-221.
5. Иваницкая С.Г. Политические идеи С.А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» // Иваницкая С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С.188-208.
6. Иваницкая С.Г. С.А. Ефремов в «фокусе зрения» постсоветской украинской гуманитаристики / С.Г. Иваницкая // Наука. Культура. Образование. Актуальные проблемы и перспективы развития: сб. науч. трудов. – Волгоград : Волгоградское науч. изд-во, 2010. – С.53-60.
7. Чикаленко Є.Х. Листування, 1903-1928 роки / Євген Чикаленко, Сергій Єфремов ; упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко ; наук. ред. Н. Миронець ; НАН України [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 384 с.
8. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А.М. Круглашов – Видання друге. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.
9. Данилюк Р.П. Концептуальні підходи до пізнавальної та комунікативної взаємодії Я та Іншого: методологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. філософ. наук за спец.: 09.00.02. – діалектика і методологія пізнання / Р.П. Данилюк / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 21 с.
10. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; перевод Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
11. Петровский А.В. Трехфакторная модель значимого другого / А.В. Петровский // Вопросы психологии. – 1991. – №1. – С.7-18.
12. Єфремов С.О. Літературний автопортрет Шевченка // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті / Упоряд., передмова, прим. Е. Соловей). – К. : Дніпро, 1993. – (Українська літературна думка). – С.254-281.
13. Плачинда С. Сергій Єфремов та його спогади. – Режим доступу: http://www.lit-jarmarok.in.ua/index2.php?option=com_content&task=view&id=468&pop=1&page=0&Itemid=38.
14. Єфремов С. Про дні минулі: IX. Літературні знайомості і спроби. початок «Віку». Кінець семінарської кар'єри. – Режим доступу: http://www.lit-jarmarok.in.ua/index2.php?option=com_content&task=view&id=468&pop=1&page=0&Itemid=38.
15. Єфремов С. Про дні минулі: VIII. Кризис. Громада. Я стаю на дорогу. – Режим доступу: http://www.lit-jarmarok.in.ua/index2.php?option=com_content&task=view&id=468&pop=1&page=0&Itemid=38.
16. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994: присвячується 160-річчю від дня народження Михайла Драгоманова / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, Нац. музей літератури України ; Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова та ін.. – Львів : [б. и.], 2001. – 731 с.
17. Примітки // Єфремов С. Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наукова думка, 2002. – 760 с.
18. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова / С. Єфремов // Нова Громада. – №6. – С.152-162.
19. Єфремов С. Про дні минулі: XVI. Серед тучі, серед грому. – Режим доступу: http://www.lit-jarmarok.in.ua/index2.php?option=com_content&task=view&id=468&pop=1&page=0&Itemid=38.
20. Франко І.Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І.Я. Зібрання творів : У 50-ти томах. – Т.45. – К. : Наук. думка, 1986. – С.423-438.
21. Єфремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов. – М. : Речь, 1916. – 48 с.
22. Єфремов С. Рыцарь долга. Памяти Б.Д. Гринченко / С. Ефремов // Украинская жизнь. – 1912. – №4. – С.40-45.
23. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
24. Круглашов А.М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова: автореф. ... дис. д-ра політ. наук за спец.: 23.00.01 – т. і іст. політ. науки / А.М. Круглашов / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2002. – 39 с.
25. Єфремов С. На партійні теми (1-2) / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – 9 квітня.
26. Бойко В. «Кругова порука» демократії та Сергій Єфремов / В. Бойко // День. – 2010. – №124-125. – 16.07.
27. Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В.Б. Антоновича // Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – С.704-714.
28. Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798-1916 рр. // Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – С.152-180.

29. Єфремов С. Вол. Дебагорій-Мокрієвич (Посмертна згадка) // Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – С.715-719.
30. Єфремов С. Щоденники (1923-1929) / Наук. ред., передмова Е. Соловей. – К. : Рада, 1998. – 835 с.
31. Федака С. Чи вижив би Сергій Єфремов у наш час? / С. Федака // Трибуна. Незалежна громадсько-політична газета. – 2006. – 07.10.
32. Славінський М. Процес 45-ти (Уривок доповіді) / М. Славінський // Закордонне бюро Української демократично-радикальної партії. Бюлетень. – 1930. – Ч.4. Липень. – С.1-3.

Иваницкая С. Г. Михаил Драгоманов как «значимый Иной» в мировосприятии Сергея Ефремова (1890-е – 1920-е годы)

Рассматривается взаимосвязь фигур М.П. Драгоманова и С.А. Ефремова сквозь призму концепта «значимый Иной», предложенного Г. Салливаном. Реконструировано образ М.П. Драгоманова в восприятии последнего и доказывается, что в творческом наследии и политической деятельности Ефремова драгомановский «след» является чрезвычайно выразительным.

Ключевые слова: С.А. Ефремов, М.П. Драгоманов, «значимый Иной», образ, мировосприятие.

Ivanitskaya S.G. Michael Dragomanov as “Significant Other” of Serhiy Yefremov’s worldview (1890th-1920th)
The article covers the M.P. Dragomanov’s publicistic heritage interpretation by S.A. Efremov during construction of the modern Ukrainian nation in the context of the “sociology of knowledge”

Keywords: S.A. Efremov, M.P. Dragomanov, O.J. Konysky, “social construction of reality”, “significant Other”, “generalized other”, Ukrainian idea

УДК 930.2:94-058.229(477.64)“17”

В. І. Мільчев

КОЗАЦЬКІ НАРАТИВИ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ

Статтю присвячено з’ясуванню історичних умов створення писемних наративів, здебільшого мемуарного жанру, авторами XVIII ст., які походили з запорозького (чорноморського), гетьманського та слобідського козацтва. Розглянуто специфіку впливу обставин соціалізації та екзистенції авторів на рівень достовірності текстів, їх загальний інформаційний потенціал.

Ключові слова: історичні джерела, наративи, козацтво, Військо Запорозьке Низове.

Визначення напрямків створення наративних джерел, поява яких стала характерною прикметою тих змін, які відбулися в корпусі історичних джерел у ранньомодерну добу, з акцентуванням на їх персоніфікованих рисах, зокрема на розгляді сукупності соціальних зв’язків їх авторів, дає змогу більш повно з’ясувати їх роль у реконструкції багатьох аспектів соціальної історії Запорозжя у XVIII ст.

Тут і далі під наративами (з англ. та фр. narrative від лат. narrare – оповідання, повість) ми розуміємо, насамперед, тексти, які є формою буття оповідальних текстів, є інтерпретацією оточуючої дійсності з позиції окремого індивіда (соціальної групи, до якої він належить), та чие виникнення (процесуальність) не пов’язані із метою негайного (!) та прямого впливу на дійсність, в чому і полягає їх головна відмінність від джерел документальних (інформаційний шар яких, у загальному розумінні, теж є текстом, певні рівні якого, однак, наділені специфічними, притаманними йому одному функціональними властивостями). Всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по таких основних підгрупах, як описи (оповіді) та мемуари.

Згідно зі ступенем інтегрованості авторів наративів до запорозької громади, їхньої адаптованості в цьому соціокультурному середовищі, та ставлення до неї, на найприскіпливішу дослідницьку увагу заслуговують наративи, автори яких належали до козацького середовища корпоративно – самі були запорозжцями (чорноморцями), та за походженням – були їх нащадками, або ж вихідцями з «материнських» і компліментарних, по відношенню до січовиків, соціальних груп, наприклад, того ж козацтва Гетьманщини та Слобожанщини;

Серед письмових наративів, які походять із запорозького середовища, першою, відомою нам на сьогодні, пам’яткою залишається «пам’ятна записка», складена 29 травня 1734 р., через два місяці після переходу запорозжців з р. Кам’янку на р. Підпільну, з кримського в російське підданство. Очевидно, що її поява спричинила винятковості події, яка сталася – те, що вона стала своєрідною віхою, рубежем двадцятипятилітнього періоду в історії Війська. Саме це викликало потребу в збереженні й передачі нащадкам повчального досвіду перебування «під бусурманом» і змусило анонімного запорозького оповідача взятися за перо: «сие ведомо да будет – много числом лет войско Запорозское низовое под крымскою протекциею мешкало, и в коликих местях кошем своим чи то сечью седение имело» [1, арк.39].